मासिकी

ISSN 2278-0416

हरिप्रभा

वर्षम् : १२, अङ्कः : ८-९, अगस्त-सितम्बर २०१५

अन्ताराष्ट्रिया मूल्याङ्किता मासिकी शोधपत्रिका

An International Refereed Monthly Research Journal

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व।
अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः सध्रीचीनो मादयस्वा निषद्य॥
(ऋक्० १०/११२/३)

हरियाणा संस्कृत अकादमी, पंचकूला

अनुक्रमणिका

		पृष्ठसंख्या
सम्पादकीयम्		४
वैदिकराष्ट्रगानम्		६
साहित्यविद्यायाः वेदमूलकत्वं साहित्य-शास्त्रस्य वेदोपजीवकत्वञ्च	डॉ. सुमनकुमारझाः	७
पाणिनीयसूत्रेषु छान्दसविधीनां विवेकः	श्रीमन्तचटर्जी	२०
परिभाषासूत्रदृशा पाणिनिभोजदेवयोः सूत्रपाठः	कु. विदुषा	२५
पाणिनीयधातुपाठे धात्वर्थनिर्देश उपलक्षणमात्रम्	डॉ. देवदत्त सरोदे	३२
स्थानिवद्भावविमर्शः	श्री अनिलकुमार आर्यः	३८
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे	डॉ. रमेश झाः	४९
भासकालिदासयोः रूपकेषु पाणिनीयशब्दकर्मधातूनां-प्रयोगविमार्शः	श्री रोहितः	५१
वैदिकसंस्कृतौ स्त्रीणां महत्त्वम्	डॉ. प्रयागनारायणमिश्रः	५९
स्त्रीणां स्वातन्त्र्यविषये मनोराशयः	मंजुनाथः एस.जी.	६३
मानवजीवने षोडशसंस्काराणां महत्त्वम्	श्री गौतम कुमारः	६८
ऋणम् अविभाज्यसम्पदा च	डॉ. वेदप्रकाश उपाध्यायः	८१
रक्षार्थं वेदानामध्ययेयं व्याकरणम्	श्री मोहित कुमारः	९४
पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वम्	कु. मुनेश देवी	१०१
उपमानप्रमाणविषयकतार्किकाद्वैतवेदान्तिमतविमर्शः	श्री परमेश तिवारी	१०५
शिक्षा वेदाङ्गलक्षणं शिक्षाग्रन्थेषु	डॉ. भूषणलालः शर्मा	११०

मासिकी शोध-पत्रिका
ISSN 2278-0416

हरिप्रभा

वर्षम्-१२, अङ्कः-८-९, २०१५

प्रधान-संरक्षकः अध्यक्षश्च
श्री मनोहरलालः
मुख्यमन्त्री, हरियाणा

प्रधानसम्पादकः
श्री राजेशकुमारः खुल्लरः, आई.ए.एस.
कार्यकारी उपाध्यक्षः, अकादमी

प्रबन्धसम्पादकः
डॉ. अभिलक्ष लिखी, आई.ए.एस.
महानिदेशकः,
सूचना-जनसम्पर्क एवं सांस्कृतिक-कार्यविभागः, अकादमी

मुख्यसम्पादकः
डॉ0 सुधीरकुमारः
निदेशकः, हरियाणा संस्कृत अकादमी

सम्पादकः
विकासः शास्त्री

उपसम्पादिका
डॉ.प्रतिभा वर्मा

प्रत्यङ्कं मूल्यम्- दशरुप्यकाणि
वार्षिकशुल्कम्- विंशत्युत्तरशतं रुप्यकाणि

सम्पर्कः
हरियाणा संस्कृत अकादमी
अकादमी भवनम्, पी-16, सैक्टर-14,पञ्चकूला (हरियाणा)
दूरभाषम्-0172-2570979
अणुसङ्केतः-hariprabhaskt@gmail.com

परिभाषासूत्रदृशा पाणिनिभोजदेवयोः सूत्रपाठः

कु. विदुषा

वैयाकरणाः हि प्रथमे विद्वांसः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् इत्यभियुक्तोक्त्या व्याकरणं सर्वाः विद्याः अतिशेते। ऐन्द्रव्याकरणादारभ्य काले-काले महान्तैः वैयाकरणैः स्वीयं वैयाकरणवैदुष्यं विविधानां ग्रन्थानां स्वरूपेऽस्माकं पुरतः उपस्थापितम्। अस्यां धारायाम् आचार्यस्य पाणिनेः समादरणीयं स्थानमस्ति। कालान्तरे धाराधीश्वरो महाराजो भोजदेवो मुख्यतः पाणिनिव्याकरणमाश्रित्य कातन्त्र-चान्द्र-प्रभृतीन् वैयाकरणान् यथेष्टमुपयुज्य नवीनं *सरस्वतीकण्ठाभरणम्* नाम व्याकरणं प्रणिनाय। ग्रन्थस्यास्येदमस्ति वैशिष्ट्यं यत् गणपाठः, परिभाषापाठः, उणादिपाठः, फिट्सूत्राणि, चेत्येते विषयाः सूत्रपाठ एव एकत्रोपात्ताः विद्यन्ते। पत्रेऽस्मिन् पाणिनिभोजदेवयोः परिभाषासूत्राणां तुलनात्मिका स्थितिः विवेच्यते।

परिभाषासूत्राणां स्वरूपं महत्त्वञ्च:

सूत्राणां द्वितीयः प्रकारः परिभाषासूत्रमस्ति। **परि** उपसर्गपूर्वकात् **भाष्** धातोः **अच्** **टाप्** च प्रत्ययौ भूत्वा निष्पन्नोऽयं शब्दो वर्तते। स्वामिना दयानन्देन परिभाषायाः लक्षणमेवं कृतम्-

> **एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम्।**
> **परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते॥**[१]

माघानुसारेण-

> **परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं विषयं प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम्।**
> **न खलु प्रतिहन्यते कदाचित् परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा॥**[२]

काशिकायाम् **इको गुणवृद्धी** इति सूत्रव्याख्याप्रसङ्गे लिखितं वर्तते- **परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते।**[३]

परिभाषासूत्राणि विधिसूत्राणां प्रयोगनियामकानि भवन्ति। वस्तुतः परिभाषा विधिशास्त्रस्य प्रवृत्तिं साधुत्वस्य दिशायामुन्मुखीकरोति। आचार्यो हरदत्तः परिभाषायाः परिभाषामेवं प्रस्तौति- **परितः सर्वत्र पूर्वत्र परत्र व्यवहिते नान्तरे च भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषा।**[४]

संज्ञाविध्यादिसूत्राणां प्रवृत्तौ अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवादीनां दोषाणां परिहारः परिभाषायाः लक्ष्यं वर्तते। परिभाषायाः मुख्यतस्त्रिप्रकाराः भवन्तिः-

१. **ज्ञापकसिद्धाः** - सूत्रवचनेन साक्षादकथयित्वा प्रकारान्तरेण इङ्गितेन चेष्टितेन ज्ञापिताः परिभाषा